

Batenburg is niet van Romeinse oorsprong. Het verhaal over Bato als stichter van het kasteel op de resten van een Romeinse tempel is een mooie legende. Zij mist echter historische grond. Hoe is het stadje dan wel ontstaan? Opgravingen wijzen de weg naar een antwoord.

BATENBURG VAN MOTTE TOT STAD (1100-1414)

Janus Kolen

Iedere Batenburger weet: als je hier graaft dan vind je van alles. Dat weten ze in het Wijchense gemeentehuis ook en je mag dan ook nergens graven zonder dat er een archeoloog toezicht houdt. De gemeente Wijchen heeft daarvoor het archeologisch adviesbureau RAAP in de arm genomen. Door dit bureau werden in het verleden proefboringen gedaan die aangaven dat in de bodem veel archeologisch materiaal te vinden is. Toen er noodzakelijk renovatiewerk moest worden verricht aan het riool stelde de gemeente daarom een budget beschikbaar voor de archeologische begeleiding van het graafwerk.

EERDER ONDERZOEK

Er is in de loop der jaren nog weinig serieus archeologisch onderzoek gedaan naar het ontstaan van Batenburg. Binnen de bebouwde kom zijn in 2011 en 2013 door RAAP in opdracht van de gemeente Wijchen een tweetal begeleidende onderzoeken gedaan. Dat wil zeggen dat archeologen meekeken tijdens civiele graafwerkzaamheden in het kader van het vervangen van het riool. Er zijn toen twee rapporten geschreven: een van een verkenning in 2011 voorafgaand aan het eigenlijke rioolwerk, en een tweede rapport na afloop van de werkzaamheden.¹ Tijdens de verkenning werd een aantal proefsleuven gemaakt en het echte werk later bestond uit het opengraven van de Parallelweg en de aansluitende Kruisstraat tot aan de Grootestraat. In de sleuf werd de oude riolering opgegraven en vervangen door ruimere nieuwe buizen en putten. Er kwamen opvallende resultaten uit de grond. De oudste vondsten bleken te dateren uit de periode 1150-1250. Het gebied bleek meer dan een meter opgehoogd. Het merendeel van de objecten werd in lagen daaronder aangetroffen, in door de Maas gevormde afzettingen. Daarin bevonden zich scherven van gebruiks aardewerk die teruggingen tot in de 12e eeuw, toen hier dus kennelijk nog een bedding van de Maas lag. In die tijd was de rivier nog niet bedijkt en had Batenburg nog niet de kenmerkende vierkante vorm. Bij de kruising Parallelweg en Kruisstraat stuitte de onderzoekers op een stukje keienbestrating op 1,25

meter onder het maaiveld, onder de ophooglagen. Hier lag kennelijk al een eerste straatje, nog voor het terrein werd ingedijkt en opgehoogd.

GRAVEN IN DE OUDE VICTORKERK

Binnen de kom van Batenburg is verder alleen naar het verleden gegraven tijdens de grondige restauratie van de oude Sint-Victorkerk. Die werd in 1982 uitgevoerd in opdracht van de Stichting Oude Gelderse Kerken. Dat onderzoek richtte zich vooral op de bouwgeschiedenis van de kerk.² Er is dan ook nauwelijks gegraven buiten de oude contouren van het gebouw, dat vroeger langer was dan nu. Rondom de kerk zijn zeker duizend jaar mensen begraven. Wat daarvan nog is terug te vinden is onbekend gebleven. Misschien is dat ook maar beter zo. Buiten de huidige kerk stond tot het bombardement door prins Maurits in 1600 een koor. Daarvan werd het oorspronkelijke fundament uit de late 11e eeuw teruggevonden. De kerk was toen een eenvoudige vroeg-romaanse zaalkerk van tufsteen. Batenburg moet in die tijd al wel een nederzetting van enige omvang zijn geweest. Waarom zou je anders een dergelijke kerk bouwen? Waarschijnlijk is het stenen gebouw zelfs een opvolger van een voorafgaande houten kerkje. Van een stad kan toen echter nog geen sprake zijn geweest.

De oude Sint-Victorkerk in 1981 vóór de restauratie. (Foto Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed).

Graven in 'heilige' grond langs de kerkhofmuur van de oude Sint-Victorkerk. (Foto Janus Kolen).

GRAVEN OP HET KASTEEL

Het is natuurlijk geen toeval dat dit godshuis in de schaduw staat van het kasteel. De ruïne daarvan is in de jaren 1990-1993 tamelijk uitvoerig archeologisch onderzocht. Zij was toen in eigendom van de Stichting Vrienden van de Gelderse Kastelen, die er met behulp van de gemeente Wijchen en een Europese subsidie in was geslaagd om een ingrijpende consolidatie te realiseren. De aan de buitenkant door de inwerking van het water sterk geërodeerde ringmuur was gerepareerd. De torens waren geconsolideerd zodat verder verval werd voorkomen en deels ingestorte kelders waren hersteld. Voorafgaand aan het herstelwerk werd door de Werkgroep Restauratie van de Faculteit Bouwkunde van de TU Delft de aangetroffen

bestaande toestand onderzocht en gedocumenteerd. Bij het uitgraven van de met puin volgestorte kelders en het verwijderen van de overvloedige en hardnekkige begroeiing kwamen de ingezette studenten ook daarna goed van pas. Er werd in vier opeenvolgende zomers gegraven en gedocumenteerd in het kader van de 'Jaarlijkse werkweken bouwhistorisch onderzoek' van de TU. De projectleider rapporteerde er vier maal over in het tijdschrift *Castellogica*.³

Uit dit onderzoek kwam naar voren dat het kasteel is gebouwd op een natuurlijk rivierduin. Hierin is relatief veel aardewerk gevonden uit de ijzertijd (800-14 v. Chr.), waaruit we de conclusie kunnen trekken dat hier vóór de Romeinen al mensen hebben gewoond. Materiaal uit de Romeinse tijd (15 v. Chr. – 440 n. Chr.) werd echter niet gevonden. In zijn allereerste vorm is het kasteel een motte geweest, een kunstmatige heuvel, omgeven door een gracht. Op de top van de heuvel, die zelfs nog hoger was dan het huidige kasteelterrein, zal waarschijnlijk een houten toren hebben gestaan, omgeven door een houten palissade. Wanneer de motte precies is opgeworpen bleek moeilijk vast te stellen. Dergelijke mottes zijn op meer plaatsen gevonden en ze stammen meestal uit de 11e eeuw. Aangetoond kon worden dat er in Batenburg circa 1150 een eerste stenen toren op is gebouwd. De stenen ringmuur is pas weer twee eeuwen later, in de tweede helft van de 14e eeuw, tot stand gekomen.

BATENBURG EN DE MOTTE VAN LEUR

Hemelsbreed amper vijf kilometer van Batenburg ligt nog een andere motte, die van Leur.⁴ Vanuit het aartsbisdom Keulen was daar al vóór de 10e eeuw een zogenaamde 'oerparochie' gesticht. Die nederzetting, aan de noordoever van een toen nog stromende tak van de Maas, had in die tijd kennelijk al enige omvang

Kaart van Batenburg nu. (Bron Google maps).

en er stond een houten kerkje waarvan de sporen zijn teruggevonden. Van Batenburg is niet aangetoond of er in die tijd al een nederzetting was. Toen de Keulse bisschop van de Duitse keizer halverwege de 11e eeuw ook wereldlijke macht kreeg en die wilde bestendigen in zijn gebied werd bij het Leurse kerkje een versterking gebouwd. Die had de vorm van een motte met een palissade en een houten toren. Dit was in dezelfde tijd dat bij de burenen in Batenburg hetzelfde gebeurde. Die burenen waren de heren Van Batenburg, waarvan voor het eerst sprake is in een oorkonde uit die tijd. Leur werd toen namens de bisschop van Keulen bestuurd door een voogd, de heer van Heinsberg. Het is intrigerend hoe die twee rechtsgebieden zich indertijd tot elkaar hebben verhoudend. De Batenburgse heren hebben zich er altijd op laten voorstaan dat ze rechtstreeks van de keizer leenden. Mogelijk voelden ze zich bedreigd door de oprukkende wereldlijke invloed van de Keulse bisschop en richtten ze daarom een eigen versterking op aan hun tak van de Maas. Maar het kan ook andersom zijn geweest, dat de bisschop zich bedreigd voelde. Terwijl toch tegelijk de Batenburgse kerk onderworpen was aan het kerkelijk gezag van Keulen. De patroonheilige is immers Sint-Victor die in Xanten, eveneens onder de jurisdictie van de Keulse bisschop, begraven ligt. De spanning tussen beide partijen moet in de loop der tijd verdwenen zijn. De territoriale ambities van het aartsbisdom Keulen namen af en de Leurse versterking raakte buiten gebruik. Op de Batenburgse motte daarentegen werd in de 12e eeuw een stenen toren gebouwd waaruit zich een machtig kasteel ontwikkelde. Dit is in Leur nooit gebeurd. De Leurse kerk, inmiddels vergroot en in steen gebouwd, bleef wel nog eeuwen een belangrijke rol spelen.

RECENTE OPGRAVINGEN

In november en december 2018 werd in Batenburg een nieuwe riolering aangelegd in de Kruisstraat, de Kerkstraat en de Stadswal.⁵ Daarvoor moest stevig worden gegraven. Dit gebeurde weer onder archeologische begeleiding van RAAP. Op verschillende plaatsen werd de wand van de geul glad afgeschraapt en werd het zo zichtbaar gemaakte bodemprofiel minutieus in kaart gebracht. Uit de profielen bleek dat de oorspronkelijke ondergrond ook hier flink was opgehoogd. De ophooglagen waren soms in totaal wel anderhalve meter dik. In de op elkaar gestapelde grondlagen werden honderden, meestal onooglijke zaken gevonden zoals potscherven en metalen voorwerpen als messen, hoefijzers, haarpinnen en muntjes. Die kunnen door de experts vaak heel goed worden gedateerd. In combinatie met de grondlaag waarin ze worden gevonden vertellen ze het verhaal over de bewoningsgeschiedenis van het stadje.

Gevonden werden niet de gouden munten waar iedereen steeds naar vraagt. Wel een zeer zeldzame middeleeuwse

laars die wonderwel is geconserveerd en een uitzonderlijk leisteenfragment met een ingekraste Latijnse tekst. Ook stuitten de onderzoekers op de fundamenten van een 13e - eeuwse toren op de hoek van de Touwslagersbaan en de Stadswal. Dit zal een restant zijn van de eerste stadsversterking. De gevonden sporen en voorwerpen leiden ertoe dat de vroege geschiedenis van Batenburg kan worden herschreven.

Batenburg blijkt grotendeels gebouwd op een (neven) geul van de Maas die in de 12e eeuw nog stroomde. Op de hoge rand daarvan, bij de dorpspomp, waar nu de Custerie staat, is de oudste bewoning gevonden, een nederzetting uit de ijzertijd, vanaf 600 jaar voor Christus.

Waar nu de Kruisstraat is werden in de (neven) geul van de Maas bewoningssporen gevonden vanaf de 11e eeuw. Sporen uit de Romeinse tijd en de vroege Middeleeuwen zijn niet aangetroffen. In de volle Middeleeuwen (1100-1300) was Batenburg niet groter dan van de huidige stadswal in het noorden tot de zuidkant van het huidige dorpsplein. De nederzetting werd in het oosten begrensd door de slotgracht van het hoger gelegen kasteel. Aan de zuidkant was het stroomgebied van de Maas, met bevaarbare geulen, ondoordringbaar oobos en moeras. In het noorden en westen was mogelijk een gracht die de kasteelgracht aan die kant met de Maas verbond. Mogelijk was daar ook of alleen een houten

RAAP archeoloog aan het werk in de Kerkstraat. (Foto Janus Kolen).

Resten van het poortgebouw en de Bronckhorster toren van het kasteel. (Foto Michiel Verbeek).

palissade met een poort (de Kattentoren?) en een brug over de gracht. De eerste schriftelijke vermelding van de nederzetting bij het slot Batenburg, dateert uit de tweede helft van de 13de eeuw.⁶ Een eeuw later is er in een leenacte sprake van een 'civitas Batenburgh' waar drie jaarmarkten en een weekmarkt werden gehouden.⁷

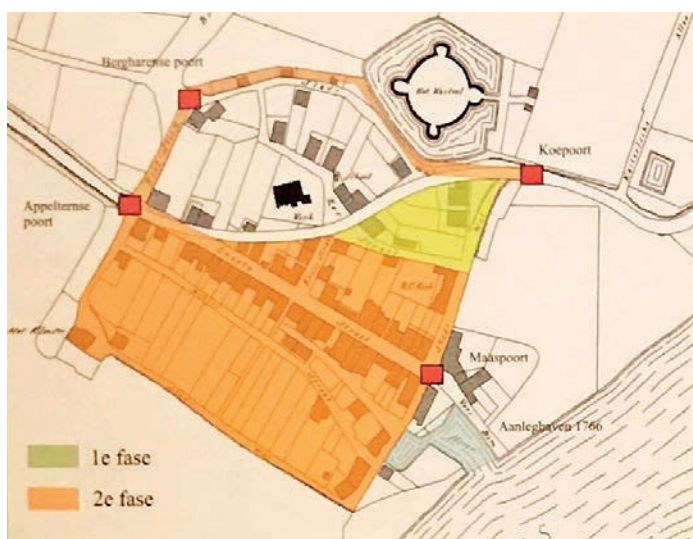
BATENBURG WORDT STAD

De uitleg van de bescheiden nederzetting naast het kasteel tot een voor die tijd aanzienlijk stadje compleet met muren of wallen, poorten, een schepenbank⁹ en poortersrecht vond plaats in een roerige periode. Eind 14e eeuw woedde een Gelderse successieoorlog (1371-1379) tussen twee troonopvolgers. De ervrouwe van het geslacht Van Batenburg, Johanna van Batenburg, was in het begin van de eeuw met Willem van Bronckhorst getrouwd, waardoor het kasteel en de heerlijkheid in de familie Van Bronckhorst waren gekomen. Deze familie speelde een cruciale rol in de Gelderse successieoorlog. Dit was een echte oorlog, met veldslagen in Heerewaarden, Tiel, Kampen, Venlo, Gennep en Harderwijk. De Van Bronckhorsten wonnen, hun troonpretendent Willem van Gulik werd hertog van Gelre. De kleinzoon van Johanna, Dirk I van Bronckhorst-Batenburg (1347-1407) was legeraanvoerder aan de kant van de overwinnaar. Hij was heer van Batenburg en als bannerheer niet ondergeschikt aan de hertog van Gelre, maar diens bondgenoot. Dirk spon daar garen bij. Hij verdiende als legeraanvoerder veel geld en voerde een grote staat.

Batenburg lag op een strategische plaats aan de Maas op de grens tussen de rivaliserende hertogdommen Gelre en Brabant. Ook Utrecht en Holland probeerden in die tijd invloed te verwerven in het rivierengebied. Een van de instrumenten die de rivaliserende landsheren gebruikten was het stichten van steden op strategische

Het Hertogdom Gelre rond 1350. In de Middeleeuwen vielen de grenzen van hertogdommen en bisdommen niet samen. (Bron: De Stevenskerk, 750 jaar spiegel van Nijmegen, Vantilt, Nijmegen, 2017).

De ontwikkeling van Batenburg volgens een expositie in de NH kerk in 2003. Het kaartje is illustratief maar voor een ontwikkeling in twee fasen is geen archeologisch bewijs. De rode blokjes staan voor de vier stadspoorten.

Archeoloog onderzoekt in de Kruisstraat de veenlaag die de oude Maasarm heeft opgevuld. (Foto Janus Kolen).

plaatsen.⁸ In de 14e eeuw ontstond zo een hele reeks nieuwe steden zoals Nieuwpoort, Vianen, Culemborg, Wijk bij Duurstede, Buren, Ravenstein, Megen en Grave. De kleinere heren namen deze strategie over van de landsheren. Zij namen ook in hun rechtsgebieden het initiatief. Dan ontwikkelde zich in een paar decennia een nieuwe stad met een zorgvuldig ontworpen, regelmatig stratenplan en omgeven door grachten en wallen of muren. Langs de straten werden kavels uitgegeven (tegen betaling) aan burgers die er huizen mochten bouwen en poortersrechten konden krijgen. De genoemde steden werden allemaal planmatig volgens eenzelfde principe gebouwd. Ook Batenburg zal zich zo tot stad hebben ontwikkeld, op initiatief van Dirk I.

DE SLAG BIJ NIFTRIK

Het is goed mogelijk dat de slag bij Niftrik in 1388 de doorslag heeft gegeven. Dirk streed daarin aan de kant van de Gelderse hertog Willem. Tienduizend Brabanders trokken over de Maas bij Niftrik en plunderden Niftrik, Balgoij, Hernen en Bergharen. Vanuit het naburige Batenburg, beschermd door zijn kasteel, werden boodschappers uitgestuurd naar de Gelderse hertog. Driehonderd Gelderse ruiters, versterkt met vierhonderd haastig bewapende burgers, overvielen 's-nachts de Brabanders die dronken lagen uit te rusten van hun plundertocht. In de paniek die ontstond verdronken meer dan duizend Brabanders, sneuvelden er drieduizend en werden er meer dan vijfduizend gevangenen genomen. Na deze wonderbaarlijke overwinning hing Willem alle buitgemaakte Brabantse vaandels op in de Stevenskerk in Nijmegen en liet hij uit dankbaarheid een Mariakapel bouwen in Niftrik. Zijn bondgenoot Dirk had nu het geld, het motief en het voorbeeld om in zijn heerlijkheid de nederzetting bij het kasteel tot een echte stad te ontwikkelen ter versterking van zijn machtspositie en verhoging van zijn status.

Al een jaar later, in 1389 betrok hij de burgers van Batenburg bij de (lagere) rechtspraak in de vorm van een

De Custerie aan het dorpsplein. Hier werden de sporen gevonden van een nederzetting uit de ijzertijd. (Foto Yola de Lusenet).

schepenbank⁹. Mogelijk is dan al een begin gemaakt met de uitleg van de stad. Maar dat proces vond pas een afronding in 1414, toen Dirk samen met zijn zoon en opvolger Gijsbert de Batenburgers poortersrechten gaf.¹⁰ Dat jaar zou dus kunnen gelden als het stichtingsjaar van Batenburg als stad.¹¹

In de decennia daarvoor werd de ringdijk aangelegd en ontstond de vierkante stadscontour zoals we die nu nog kennen. Het tegen hoog water beschermde gebied binnen de ringdijk werd opgehoogd en deels bebouwd. In die periode ontstond ook een min of meer aaneengesloten bebouwing met een stedelijk karakter aan de Grootestraat, aan beide kanten afgesloten met een stadspoort. De ruimte tussen de Grootestraat en de ringdijk lijkt toen nog geen stenen bebouwing te hebben gehad. Zeker is dat niet, want het gebied is niet archeologisch onderzocht. Batenburg bloeide op en beleefde in de 15e eeuw zijn Gouden Eeuw.

- 1 RAAP rapporten 2520 (22 maart 2012) en 2766 (16 januari 2014).
- 2 Een zelfstandige publicatie over de resultaten van het bouwkundige onderzoek heb ik niet kunnen vinden. Een uitgebreide samenvatting is te vinden in A.G. Schulte, De Monumenten van Geschiedenis en Kunst, Het Land van Maas en Waal, Staatsuitgeverij, 's-Gravenhage, 1986, 358 ev.
- 3 T.C. Bauer, in *Castellogica* II, 1990-3, XLI-XLVI; *Castellogica* 1992-1, 282-286; *Castellogica* 1993-2, 11-17; *Castellogica* 1994-3, 119-123. Deze artikelen zijn ook te vinden op het internet.
- 4 Pas onlangs is die voor het eerst meer uitgebreid archeologisch onderzocht. L.M. Flokstra, RAAP rapport 3995, september 2019; Wim Kattenberg, 'De motteversterking Leur geeft zich prijs', in: *Tweestromenland* 182, december 2019, 8-11.
- 5 H.J. Hesseling, RAAP-E&S rapport 30, 8 maart 2019. Zie ook voorafgaande verkennende rapporten over dit gebied: RAAP-notitie 5159, 31 augustus 2015; RAAP-notitie 5639, 18 augustus 2016; RAAP-notitie 5560, 25 augustus 2016; RAAP-notitie 5639, 18 augustus 2016; RAAP-rapport 3372, 8 maart 2018.
- 6 In een uit die periode daterend register van kerken en kapellen tussen Maas en Waal die tot het aartsdiaconaat Xanten behoorden wordt een 'ecclesia in Battenburgh' genoemd.
- 7 Rijksleenbrief van 27 juni 1349, waarin Johanna van Batenburg met Batenburg wordt beleend door de Duitse koning Karel IV. In: Prof. Dr. W. Jappe Alberts, 'Was Batenburg een 'stad'?, iets over de middeleeuwse geschiedenis van Batenburg', in: *Tweestromenland* no. 38, 1982 (te vinden op internet).
- 8 Reinout Rutte, *Stedenpolitiek en stadsplanning in de Lage Landen*, Walburg Pers Zutphen, 2002; en *Stadswording in het rivierengebied ten zuiden van Utrecht gedurende de 14e eeuw*, lezing voor de Historische Kring 'Tussen Rijn en Lek', 2001 (te vinden op internet).
- 9 Meer over deze periode in: H. van Heiningen, *Batenburg, Eeuwenlang twistappel*, De Kleijn, Wijchen, 1987.
- 10 Van deze Gijsbert bevindt zich de grafzerk uit 1429 nog steeds in de oude Sint Victorkerk in Batenburg.
- 11 Over de status van Batenburg als stad in de juridische zin bestaat onder historici twijfel. Er zijn geen documenten bekend waarin stadsrechten worden verleend. Wel is in een oorkonde uit 1470 sprake van 'die ondersaten, borgermeistren, schepenen und gemeyne borgeren der stat van Batenborch'. Deze oorkonde is onder meer gezegeld met het enig bewaard gebleven zegel van de ingezetenen van de stad.
- 12 Een voorwerp geplaatst bij een altaar, een heiligenbeeld of een gewijd oord, als smeekbede en/of dank aan God of een heilige voor een te verkrijgen of verkregen gunst (Wikipedia).
- 13 Deze interpretatie komt van ons redactielid dr. Theo van Dun, kenner van o.a. Middeleeuws Latijn en Middeleeuwse (liturgische) documenten.

DE KATTENTOREN

Tijdens de archeologisch begeleide graafwerkzaamheden voor het vervangen van het riool werd een deel van een rond fundament opgegraven op de hoek van de Stadswal en de Touwslagersbaan. Gezien de gebruikte stenen en het metselverband gaat het om een bouwwerk uit de 13e of begin 14e eeuw, waarschijnlijk een toren met een doorsnede van zes of zeven meter. Erg verassend was deze vondst eigenlijk niet, want al in de Geldersche Volksalmanak van 1839 en in verschillende publicaties daarna wordt verteld dat op die plek resten van een toren stonden die de Kattentoren werd genoemd. In 1859 werd op een tekeningen van kadastrale eigendommen de vindplaats aangekend als: 'Plaats der Ruïne Oude Kattentoren' en tot in het begin van de 20e eeuw zijn die muurresten nog zichtbaar gebleven en waren ze bij de bevolking algemeen bekend. Nu is het bestaan van de

Ruïne van de Kattentoren op een kaart uit 1859. (Collectie Wil van den Dobbelsteen).

toren, die een onderdeel zal zijn geweest van de eerste noordelijke stadsversterking, ook officieel archeologisch vastgesteld. Het kan een kruittoren zijn geweest, of een onderdeel van de (Berg)Harense poort, een van vier stadspoorten van Batenburg. Het grootste deel van het fundament, dat buiten de voor de riolering geplande geul lag, is niet verder opgegraven.

PAUS MARTINUS OF SINT-MAARTEN?

Vlakbij de plek waar nu de Blauwe Kei ligt, op het eind van de Kruisstraat, is in een veenlaag een fragment leisteen van 11x4 cm gevonden. Daarop staat een Latijnse tekst gegraveerd. Het is indertijd als afval in een drassige geul terechtgekomen die later is dichtgeraakt met grond en allerlei afval uit het middeleeuwse Batenburg. De leisteen is afgebroken en de tekst erop is incompleet. Het is op zich vreemd dat een Latijnse tekst op deze toch wel primitieve manier is aangebracht. Leien werden vooral gebruikt voor kindertekeningen, ontwerptekeningen van ambachtslieden, liedteksten en dergelijke. Latijnse teksten op een lei zijn zeer zeldzaam. Gezien dit primitieve karakter zou deze tekst het opschrift van een ex-voto¹² kunnen zijn, een stukje van een wijsteen of een restant van een inscriptie in de muur van een kapel. De tekst kan er zijn ingekrast door een dankbare gelovige die het Latijn (min of meer) beheerste of door een geestelijke. Omdat in de tekst achter de naam

Martinus "natalicia" staat is dit mogelijk een datering. In N.N. natalicia, "op het (geboorte)feest van N.N.", is een typische uitdrukking in het Calendarium Romanum (de Roomse heiligenkalender) voor de sterfdag van een martelaar. Daarom zal de martelaar paus Martinus I zijn bedoeld (ca 600 - 655), en niet Martinus van Tours die wij kennen als Sint-Maarten. Deze laatste was immers geen martelaar. Hun feestdagen werden lange tijd gevierd op resp. 11 (Sint-Maarten) en 12 (paus Martinus I) november.¹³

In een door de gemeente Wijchen in samenwerking met RAAP in mei 2019 georganiseerde perspresentatie zou de ingekraste tekst een gebed zijn aan Sint-Maarten, die al vanaf de vroege middeleeuwen populair was en speciaal door soldaten werd vereerd. Het was toen (en is nu nog steeds) niet mogelijk om uitsluitel te geven over de precieze betekenis van de tekst.

Leisteenfragment met Latijnse tekst op ware grootte. (Foto RAAP).